

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu.

Čović, Borivoj

1991

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/86e90245-aeec-4ea6-996e-76cd89ebb7fd>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

UDC 903.2/.5"637/638"(497.1)+572"653"(497.1)(082)

UDC Benac A. +012+937/938+807.5(082)

YU ISBN 86-7123-032-5

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA XCV

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
KNJIGA 27

ZBORNİK RADOVA
POSVEĆENIH AKADEMIKU
ALOJZU BENCU

Redakcioni odbor

Edina Alirejsović, Borivoj Čović, Milorad Ekmečić, Desanka Kovačević-Kojić

Glavni urednik

Borivoj Čović,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

SARAJEVO 1991.

TRAGVRIVM MARMORE NOTVM

MATE SUIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb

Apstrakt. Vijesti iz antičke literature, epigrafski izvori, arheološki ostaci, toponomastički relikti donose razrješenje sintagme date u naslovu *Tragurium marmore notum*. Plinijev citat o renomeu tragurijskog mramora treba pripisati jednom mnogo starijem izvoru, misli se, prvenstveno, na Varona. Možda je eksploatacija kvalitetnog kamena bila jedan od motiva zbog kojeg su Isejci u Traguriju organizirali svoju faktoriju, koja je, zajedno sa Stobrečom (Epetion), bila član isejskog koinona.

U obradi problema istaknutog u naslovu ovog priloga konkurira nekoliko disciplina, od kojih svaka na svoj način ima funkciju povijesnog repera u odnosu na središnju točku o kojoj se raspravlja. To su: vijesti iz antičke literature, koje ponajčešće imaju vrijednost povijesnog izvora prvog reda; epigrafski izvori, podaci iz latinskih natpisa; arheološki ostaci; toponomastički ostaci koji se mogu dovoditi u vezu s pitanjima o kojima se ovdje raspravlja: prežici iz antičkog perioda, kao nit kontinuiteta jedne privredne grane po kojoj je antički Trogir postao poznat u antičkom svijetu.

Sintagmu *Tragurium marmore notum* donosi Plinije Stariji u svojoj enciklopediji¹. Uz nju se uklapa i podatak da je antički Trogir naselje rimskih građana (*civium Romanorum*). Ovdje se moramo malo zaustaviti i raščistiti ta dva podatka iz iste sintagme. Po našem se mišljenju ovdje radi o cjelini jednog te istog karaktera, od koje svaki pojedini element (*marmore notum i civium Romanorum*) potječe iz različita izvora, iz različita vremena koje je Plinije, poznat po asindetonima i lapidarnom stilu, uspješno povezao u jednu cjelinu. Radi se, dakle, o utvrđivanju kronologije izvornih podataka, odnosno izvora kojima se Plinije služio na ovome mjestu. Samo nekoliko riječi o kronologiji i strati-

¹ Plin. H. n. III 141: ... *paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum marmore notum, Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit*...

grafiji njegovih podataka. Zasada se moramo zadržati na vijesti da su i Isejci rimski građani. Iz ovakve formulacije bit će, nadajmo se, moguće utvrditi karakter te zajednice, o čemu domala. Da bismo raščistili teren prije raspravljanja o reputaciji Trogira kao središta proizvodnje mramora, bit će dovoljno utvrditi vrijeme iz kojega potječe navod da je Tragurij grad rimskih građana. Taj podatak, u svakom slučaju, ne može biti raniji od 46. godine prije n. e. Nastao je, svakako, nakon završetka građanskog rata između Cezara i Pompeja na Jadranu. Isa tada nije izgubila samo formalno nego i pravno svoju nezavisnost, odnosno državu i bila je uključena u rimsku provinciju na teritoriju koje se protezao njezin *koinón* na otocima i na kopnu. Možda joj je rimski civitet dodijelio već Cezar između 46. i 44. godine, ili je to uradio Oktavijan — pobjednik u Mutinskom ratu, prije sklapanja drugog trijumvirata, ili odmah poslije toga. Podatak je unesen u provincijsku statistiku. Po svom sadržaju, on je i morao figurirati u toj statistici. Ona je nastala, kako je općenito prihvaćeno, tek nakon što je Ilirik kao provincija bio izdvojen iz reda senatskih pokrajina i postao carskim, pod upravom carskih legatâ u rangju pretora, od kojih je prvi bio L. Kornelije Dolabela². Većinu drugih podataka, posebno onih koji se odnose na etnografiju provincijalnih zajednica, posebno na broj dekurija (bratstava — stanovnika autohtonih naselja na pojedinim gradinama), uzeo je Plinije iz Varonova djela. To izričito navodi na mnogim mjestima. Koristeći se starijim izvorima, Plinije se nije trudio, odnosno nije smatrao potrebnim, da uže vremenski odredi svoje navode. Ova njegova »bezvremennost« vidi se, na primjer, u citatu gdje spominje Crnu Korkiru s gradom istog imena, što su ga osnovali Knidani³. A toga grada tada nije bilo već preko tristo godina. U svakom slučaju dopušteno je zaključiti da naslov *Issa oivium Romanorum* nema istu vrijednost kao citat iz opisa Istre, gdje se Parentij legitimira kao *oppidum civium Romanorum*, što s pravom tumačimo kao da stoji *municipium civium Romanorum*⁴. To je antički Poreč bio i prije nego što je, vjerojatno za Tiberija, postao kolonijom rimskih građana⁵. Ma tko bio onaj koji je Isejcima dao civitet, Cezar oko 46. god. prije n. e. ili August, kome su pri podjeli imperija bile dodijeljene zapadne provincije, moramo dopustiti da Isejci, saveznici (*socii*) Rima još od Teute u posljednjim decenijama 3. st. p. n. e., nisu bili svedeni na položaj peregrina u nekakvoj peregrinskoj zajednici. Tom je prilikom nesumnjivo bio izjednačen grčki civitet iz grčkog polisa s rimskim civitetom što su ga već imali brojni rimski građani nastanjeni u Isi, posebno od Cezarovih vremena dalje. Rimski poslovni svijet, pripadnici poslovnog staleža, posebno trgovci i predstavnici rimskih novčarskih krugova, publikani i dr., dobro su izmijenili isejsku

² O općinama-dekurijama usp. B. Gabričević, *Dvije ilirske općine s područja Vrlike*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1952, str. 103 d.

³ Plin. N. H. III 152: ...*et cum oppido Pharia, ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido*. Kognominacija u Plinija ima više, usp. npr. podudarnost imena grada Salone i rijeke uz grad: *Salona...*, *adposita cognominis sui fluvio* III 112.

⁴ Plin. N. h. 129: ...*oppida Histriae civium Romanorum Agida, Parentium*.

⁵ Usp. A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae X 2 (Parentium)*, Roma 1957

demografsku sliku⁶. A to znači, po našem mišljenju, da ove inovacije u pogledu karaktera i kvalitete civiteta nisu izazvale nikakve radikalne promjene. Pristajanje Isejaca u građanskom ratu uz Pompeja i posljednji poraz Pompejevaca samo su malo ubrzali takve procese u grčkoj oazi koja se nalazila na teritoriju rimske provincije. Bit će dovoljno da ova-kvom mišljenju pozovemo u pomoć slučaj Masalijske provincije u Galiji. Nju je Cezar osvojio i rastrojio masalijski *koinón* s čitavim nizom subkolonija. Njih je Cezar odvojio od (odsada rimske) zajednice Masalijske provincije. A to se dogodilo još prije nego što je Cezar krenuo na Pompeja i prije bitke kod Farsala 48. godine. Sudbinu Ise slijedile su njezine faktorije na kopnu (Tragurij i Epetij — Stobreč) i na otočju (agrarna kolonija na Korčuli — Lumbarda). Sada je ulogu matice preuzela Salona, metropola provincije. Što se Tragurija tiče, on je u novonastaloj situaciji u biti sa-čuvao isti status: njegov raniji odnos prema matici Isi uspostavljen je sada u odnosu na Salonu⁷. Unatoč stečenom rimskom civitetu, ni Isa niti ijedna njezina tečevina na otočju i na kopnu, nije nikada stekla potpunu rimsku municipalnu autonomiju⁸. To, dakako, vrijedi i za Tra-gurine. Ova nam činjenica zorno pokazuje do kakvih je vrijednih akvi-zicija došla Salona kao nasljednica Ise, uspostavivši svoj teritorij na či-tavu Manijskom zaljevu, koji je predstavljao grčki dominij (*dynasteia*) na srednjem Jadranu, od Tragurija pa sve do granica naronske kolonije. I još jedno pitanje: nije li tragurijsko bogatstvo kvalitetnim kamenom, sa svoje strane, kočilo municipalno odvajanje od Salone, uzevši u obzir nemala fiskalna primanja što ih je ova djelatnost donosila središtu municipalne zajednice. A to se nikako ne smije potcjenjivati kad se zna kako su skromni bili prihodi municipalne blagajne i da su održavanje i izgradnja gradova najvećim dijelom ostvareni darežljivošću imućnih građana. Sačuvane građevine i pojedini arhitektonski elementi pokazu-ju, da je krajem Republike i početkom Carstva već bila široko razvijena trgovina kvalitetnim kamenom⁹ i mramorom: intenzitet ove trgovine ra-stao je s razvitkom urbanizacije mediteranskog prostora. Tako se i Tro-gir uklopio u ovu svjetsku trgovinu, u kojoj je morao izdržati konku-renciju poznatih dobavljača kvalitetnog kamena: *marmor Lunense* (Ca-r rara iz Italije), parskog, penteličkog, prokoneškog i dr., pa onda iz Si-rije, Egipta i dr. Naš se, dakle, trogirski kamen plasirao na tržište rimske ekumene, upravo kao i neki drugi proizvodi iz provincije, pa i agrarni (posebno vino i ulje), kako sugeriraju rezultati suvremenih pod-

⁶ Potkraj Republike Isejci imaju patrona uglednog rimskog građanina, u isejskom poslanstvu Cezaru u Akvileji tumač (službeni prevodilac) je isejac — rimski građanin. O prodoru rimskog poslovnog svijeta u Isu tog vremena, usp. M. Suić, *Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII 1966—1973., 181 d.

⁷ Usp. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976., str. 95 d.

⁸ Usp. moj rad: *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rim-ske vladavine*, Diadora 1. 1959, str. 147 d. Usp. i drugačija mišljenja, npr. G. No-vak, u nekoliko radova, posebno u radu *Isejska i rimska Salona*, Rad JAZU 270, 1949., 67 i d.

⁹ Općenito M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1953, str. 1728, 1709 i dr. s. v. »quarries«, »marbles«.

morskih istraživanja¹⁰. Ipak moramo dopustiti da trogirski kamenolomi nisu bili ni najstariji niti najvažniji. Nesumnjivo im prethodi organizacija kamenoloma na otoku Braču, iako ih naš izvor ne spominje¹¹. Ako trogirski potječu *ab immemorabili* («od pamtivijeka»), svakako iz predrimskih vremena — o čemu domala, teško je zamisliti da je grčki poslovní svijet iz novoosnovanih kolonija Ise i Fara preskočio otok najbliži obali isejskog Manijskog zaljeva i propustio prednosti što ih je i stara *Brattia* posjedovala, upravo kao i današnji Brač. Po našem mišljenju¹², bračke kamenolome, organizirane od novopridošlih grčkih doseljenika u Isu i Far, možemo ovdje tražiti malo vremena nakon doseljenja. Novopridošli sirakuški elementi, što ih je Dionizije Stariji doveo na otok Vis, još uvijek su mogli u svijesti zadržati kamenarske tradicije svoje matice, poznatih sirakuških latomijâ. U jednoj od njih, vjerojatno u onoj »dei cappucini«, bili su raspoređeni ratni zarobljenici, mahom Atenjani, nakon teška poraza u neuspjeloj siciliskoj ekspediciji 415—413. godine. Otada pa do osnutka isejske kolonije protekao je raspon od jedva jedne generacije, pa su se mnogi kolonisti — Sirakužani sigurno sjećali kako se može valorizirati velik broj državnih ratnih zarobljenika. S druge strane, doseljenici s otoka Para, kolonizatori otoka Fara, nesumnjivo su sa sobom donijeli u novi zavičaj tradicije kamenoloma sa rodnog otoka, gdje je lomljenje kamena početkom 4. st. već bilo uhodano i predstavljalo je dobar izvor egzistencije Parana. Nije li veliki broj zarobljenika iz ilirske koalicije koja je pokušala zagušiti novoosnovanu koloniju na Hvaru (a bilo ih je, ako ćemo vjerovati Diodoru Sicilskom¹³, veliko mnoštvo ubijenih, ali i živih zarobljenih od onih 10.000) završio u kamenolomima Ise? Što su pobjednici Hvarani mogli učiniti s tako brojnim zarobljenicima? Naše je mišljenje da su doživjeli istu sudbinu kao i oni zarobljeni Atenjani nakon poraza kod Sirakuze. U prilog našoj tezi govore arheološki ostaci u Škripu na otoku Braču. Kako se zna, na ovom otoku — kako sada stvari stoje — nije bilo grčke kolonije¹⁴. Ali to ne znači da nije bilo i grčke prisutnosti. Nalazi iz Vičje Luke na sjeverozapadnom dijelu otoka, uz prolaz, grčkom svijetu poznat, između otoka Brača i Šolte, nađeni su vrijedni ostaci iz 6. st.: korintski šljem i nazuvci (knemide)¹⁵. A to je vrijeme kad je oživio grčki interes za Jadran, kada se osniva i prva naseobina, knidska kolonija na otoku Korčuli. Ne treba posebno naglašavati da je ekspanzija grč-

¹⁰ Kod Siculije su izvađeni iz mora mnogi blokovi, polufabrikati kao arhitektonski elementi. Rimske građevine kod nas u svojim ruševinama sačuvale su fragmente iz mnogih naših i svjetskih kamenoloma.

¹¹ Usp. M. Suić, *Prilog toponomastici otoka Brača*, Brački zbornik 15., 1987, str. 189. Usp. D. Didolić, *Brački kamenolomi*, Brački zbornik 3, 1957., str. 98 d.

¹² Trebat će znatno proširiti »asortiman« roba i katalog grčkih inovacija u mnogim sferama društvenog života, posebno na gospodarskom planu, u mnogim sferama proizvodnje.

¹³ Diod. Sic. *Bibl. hist.* XV 14.

¹⁴ Usp. D. Rendić-Miočević, *Da li je na Braču bilo grčkih kolonija*, Brački Zbornik 2., 1954, str. 92 d.

¹⁵ D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Brački zbornik 6, Supetar 1968., str. 29 i d.

kog svijeta u ovom posljednjem periodu kolonizatorskog poleta, bila pretežno, a ponegdje i jedino, motivirana trgovinom, u mnogo manjoj mjeri agrarnom ekonomijom. Na temelju samih nalaza iz Vičje Luke ne možemo pretpostavljati i fizičku prisutnost Grka na području Manijskog zaljeva, ali možemo, zajedno s nalazima koji su proizvod intenzivne zamjene dobara preko poznatog emporija uz rijeku Naron, zaključiti da je čitav srednjedalmatinski arhipelag s obalnim potezom već u 6. st. Grcima bio vrlo dobro poznat. Ako (zasada) ne možemo ući u trag grčkoj naseobini na otoku Braču, možemo s mnogo vjerojatnoće, tvrditi da je Grka ipak bilo na otoku, ne samo pojedinaca, već i organiziranih skupina. Za to govore ostaci bedema u Škripu. Ti su bedemi okruživali manji areal, kao nekakve zidine manjeg naselja. Moramo odlučno odbaciti mišljenje da su ti bedemi predstavljali utvrđeni parimetar kakvog autohtonog naselja, kakve gradine i sl. Te su bedeme nesumnjivo gradili vanjski, u našem slučaju grčki elementi. Radi se o megalitima u pravom smislu riječi, sa solidno obrađenom površinom, većinom poligonalne forme. Ovu tehniku G. Lugli¹⁶ u prikazu antičke građevinske tehnike u svojoj tipologiji i relativnoj kronologiji smješta u arhaičku fazu razvitka (njegov *opus siliceum*), koja prethodi poznatoj tehnici *opus quadratum*. Čemu ovako solidno utvrđenje jednog sitnog (u odnosu na naselja, autohtona ili antička) uporišta? Naše je mišljenje, da je tu boravio jedan skromni garnizon od kojih desetak čuvara robovske radne snage. Bio bi to dakle jedan *phróurion* ili *phylaktérion*, s posadom čuvara (grč. *phylakes*, *phylaktêres*, *phrouroí*, lat. *custodes*)¹⁷ koji se vrlo često pojavljuju u rudnicima. Eksploatacija kamena na otoku Braču preživjela je raspad isejske državne zajednice i nastavila se kroz rimsku antiku sve do kasnog Rimskog Carstva, ne samo u Škripu, već i na drugim mjestima na otoku, gdje su bila ležišta kvalitetnog kamena. Postavlja se pitanje, kada je počela eksploatacija kamena iz trogirskih kava. I drugo pitanje: nije li grčki svijet, uklopljen u isejski *koinón*, s hegemonijom Ise, zaštitnice i hegemonu grčkog svijeta s teritorija Manijskog zaljeva, bio motiviran upravo ovom djelatnošću da baš u Trogiru osnuje svoju faktoriju, koja je sve do propasti isejske države zadržala svoj status pripadnice i dijela grčke politeje? Analogan status Trogir je sačuvao i dolaskom pod rimsku vlast, nakon čega je, kako smo ukazali, sve stanovništvo Ise i Tragurije dobilo rimsko građansko pravo. Sada je odnos prema Isi zamijenio odnos prema Saloni, a sam Tragurij je sa svojim teritorijem dobio status zajednice nižeg ranga. Vjerojatno je bio tretiran kao *conventus*, *conciliabulum*, *forum* (ili sl.) *civium Romanorum*¹⁸, kao što su to bile mnoge zajednice uz istočnu obalu Jadrana prije nego što su postale *municipia* ili *coloniae*, od kojih Cezar spominje samo one u Saloni i Lješju. Ovaj posljednji je još za Cezarova života na-

¹⁶ G. Lugli, *La tecnica edilizia Romana I*, Rim 1957.

¹⁷ V. Ch. T. Lewis — Ch. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1973., str. 505 s. *custos*, *custodia* i sl., grčki *phýlax*, s mnogo posebnih varijanti i značenja: građevina, hramova, grada i gradskih ustanova (zidina, vrata i sl.), pa i rudnika.

¹⁸ Te zajednice nižeg ranga, koje se također tretiraju u *lex municipalis*, također su imale elemente lokalne samouprave, u prvom redu svoje vijeće (*ordo*), a i neke privilegije (*iura*) koje su imale municipalne zajednice dok se nisu s ovima izjednačile.

predovao u rang rimskog municipija, dok je Salona dedukcijom stekla naslov kolonije rimskih građana. Ona je, bez pol muke, naslijedila Isu i sve njezine tečevine, na otocima i na kopnu. Pod kompetencije salonitanske kolonije, u njezin ager, dospio je i teritorij Tragurija, te se Trogir pravno nije mogao emancipirati kao potpuni municipalitet. Što se toga tiče, Tragurij se nalazio u istoj situaciji kao i Nezakcij u Istri na području pulskog kolonijskog agera, koji se kao samostalni municipalitet izdvojio tek početkom 3. st. poslije Kr. Ovako promatrajući problem isejskog i potom rimsko-salonitanskog civiteta u Trogiru, moramo odbaciti Mommsenovo tumačenje jedne pojave koju je on uočio. Kaže, naime, da spomenici — posebno natpisi — u Trogiru odaju salonitansku provenijenciju, a to bi, po njemu, bila posljedica prijenosa i upotrebe kamenih spomenika arhitekture i natpisa¹⁹, kao građevnog materijala, iz Solina u Trogir. Bilo je upravo obratno. Što se tiče veza Trogir — Solin, »salonitanska fizionomija« nije posljedica pretvaranja antičkih spomenika u »rudnik« kamenja. Ako je Salona, nesumnjivo, to i bila u mnogo slučajeva, pretpostavljati to isto za odnose Salona — Tragurij u rimskoj antici, značilo bi »uvoditi sove u Atenu«, kako kaže grčka poslovice. Očito, »salonitanstvo« trogirskih kamenih spomenika treba zahvaliti salonitanskoj pripadnosti antičkog Trogira i njegova užeg područja.

Sada će, nadajmo se, biti lakše objasniti značenje jednog funkcionara trogirске zajednice. U jednom natpisu spominje se naime *custos Tragurii*. U svoje vrijeme smatrali smo da se tu radi, vrlo vjerojatno, o jednom municipalnom nižem magistratu, »delegiranom« iz Salone, kao o eksponentu municipalnih vlasti iz Salone. Nažalost, ni danas ne možemo mnogo konkretnije odgovoriti na pitanje što je zapravo bio taj kustos. Možemo samo proširiti i umnožiti primjere u kojima se spominju takvi kustosi. Pored onih »magistratskih« funkcija, vjerojatno plaćenih a ne honorarnih, možda čak i robovskog odnosno libertinskog podrijetla, titula *custos* se pojavljuje u različitim sektorima, kao čuvar općenito (npr. gradskih vrata, trezora itd., ali isto tako i rudnika, engl. »mines«)²⁰. Postoji i grčka paralela u nazivu *phýlax*, s istim značenjima, ali i sa značenjem »čuvar grada«, *phýlax tēs póleōs*. Zasada bismo se mogli zadovoljiti zaključkom da su na čelu radne snage (robovske, dakako) u pojedinim petradama Trogira, kao i u onim bračkim, bili nadstojnici »čuvari«, sa sjedištem u posebnom utvrđenom mjestu, kako je to bilo u Škripu na Braču. U ovom slučaju, čak mnogo više nego li je to moglo biti u Škripu, ovi su kustosi nasljednici grčkih »čuvara«, raspoređeni po pojedinim kamenolomima. Potjecali su iz društvenih slojeva koji i inače nisu iza sebe ostavili većih tragova.

Kamenarske tradicije u Trogiru i oko njega, koje su utjecale na postanak odgovarajućih imena mjesta, sačuvala su se do danas u toponomastici trogirskog agera. To su imena mjesta Seget (Gornji i Donji). P. Skok ova imena izvodi od latinskog *sicco* 1. »sušiti«, kao i ime »saka-

¹⁹ Usp. M. Suić, sp. rad u Diadora 1., 1959., str. 147 d.

²⁰ U ovoj prilici dužan sam napustiti svoje ranije mišljenje, da je ovaj *custos Tragurii* bio nekakav niži magistrat Trogira, eksponent municipalne vlasti iz Salone.

dur« i dr.²¹. Ako su samo kao teze prihvaćena naša mišljenja, tada ćemo se s opravdanim razlozima odlučiti da »segete« izvodimo od lat. *seco* 1. *secui*, *sectum*, sa značenjem »sjeći, rezati, lomiti« i sl., što se semantički vrlo dobro poklapa s imenicom »lom« u našoj složenici kamenolom. Sufiks *-ata* u *secata* odgovara onome u apelativu *petrada*, gdje je *t* prešlo u *d* pod utjecajem mletačkog dijalekta²². Sigurno je da bi trebalo ići tragom ovih toponima i identificirati ostatke antičkih kamenoloma na užem trogirskom području. Isto tako bi se mogli provjeriti toponimi tipa »sakadur« i sl., da li se odnose na »sušila« ili na kamenolome. Moramo izraziti naše čuđenje da se P. Skok nije zadržao malo više na ovom problemu, da se nije sjetio da je Tragurij bio i *marmore notum*, kad je, na primjer, ime otoka Lavdara izvodio od *lapidaria*²³ (sc. *insula*). Pogotovo kad je ime mjesta Škrip na Braču izvodio od grčke riječi *skŕrphai* sa značenjem »kamen« i sl., na temelju čega je mogao naslutiti da su kamenarstvo na Brač uveli Grci iz susjednih kolonija²⁴. Sama intuicija da su kamenolomi grčkog postanja nešto govori²⁵.

Pitanje je napokon: otkada datira reputacija trogirskih kamenoloma, po kojoj je grad Trogir stekao atribut glasovitosti. Očito je da Plinije nije izmislio ovu titulu. On je vjerojatno nije našao ni u provincijalnoj statistici. Atribut *notum* on je preuzeo izravno od starijeg izvora, konkretno od Marka Terencija Varona, od kojega je preuzimao mnoge podatke, za koje i sam kaže da su Varonovi. On ni anakronističke podatke ne pokušava prilagoditi novonastalom stanju. Za njega, na primjer, ilirička obala počinje od ušća rijeke Timava, a sam kaže

²¹ Prenosimo nekoliko podataka iz Skokova djela *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima* kao i iz njegova *Etimologijskog rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*: Slav. i rom. str. 194 za »seget« na o. Visu kaže da potječe od lat. *siccus* »suh«, što ga pomorska karta bilježi oblikom »seket« »što možda nije ispravno.« »Seget« je po njemu deminutivna izvedenica od adjektiva *siccus*. »Seka« se izvodi od lat. *siccus* — »suh« (str. 232). »Sakadur« na Premudi je »mjesto gdje se nešto suši« (str. 95). Na Dugom otoku, gdje se susreće i toponim »Pad-rarek«, vrlo vjerojatno u vezi s kamenolomom, postoji i ime mjesta »Sakarun« (str. 121) i »Sakarata« (str. 60) — »mjesto gdje se suši granje«. Uspor. još oblike »Sakarata«, »seca«, »sicarius«, »sicatorium«, »siccus« i dr. Vjerojatno je da mnogi od navedenih naziva imaju veze s lat. *siccus* — »suh«. No mnogi od njih potekli su od lat. glagola *seco*, *secare* koji je, kako Skok donosi u svom Etimolog. rječniku (III, 1973., str. 248), u praslodstvu s našim glagolom *sekti*, »sjeći; usp. *sectio* »sjecalo«, oruđe kojim se nešto siječe«, lat. *securis* »sjekira«, u lit. *J-sekti* — lat. *sculpere* (str. 250). Od lat. postverbala *seca* nastala je *sega*, šega, šegac i dr., od *secare* — »piliti«, tal. *segare*, odatle naš »šegac« i »šegati«. Uspor. s grč. *ténnō* — »siječem« u nazivu kamenoloma *latomia*. Posebno valja upozoriti na nazive za kamenolome »šekata« (u Istri i na otoku Cresu), kako donosi Skok u Etim. rj. III, str. 215.

²² Za prijelaz *-t-* u *-d-* kod nas pod utjecajem mletačkog dijalekta postoje mnoge potvrde u našoj toponomastici, posebno u sufiksu *-ata*: Premuda (< *Pri-mata*), Veruda (< *Vorata*), Krknata (< *Circinata*), Šipnata (< *Siphonata*), Brkata (< *Verticata*), Vrgada (< *Rubricata*), mlet. hrv. — šegada i šegac (= pila).

²³ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo*, str. 128.

²⁴ P. Skok, sp. dj. str. 172, 2 na str. 179. Usp. i P. Šimunović, *Toponimija otoka Brača*, Brački zbornik 10, Supetar 1972., str. 71.

²⁵ Ona je i nas pomalo »zavela«, usp. moj sp. rad u Bračkom zborniku 15 1987., str. 190 s.

da Ilirik počinje, a Italija završava rijekom Rašom, gdje je August postavio granice oko 16. godine prije Kr. Spominje otok Korčulu s istoimenim gradom što su ga osnovali Knidani, a tog grada već odavna nema. I tako dalje. Po svemu sudeći, trogirski su kamenolomi bili poznati prije postanka Varonova djela (umro je 36. g. prije Kr.). Već u to vrijeme Trogir je po svom kamenu bio poznat. Koliko vremena treba da prođe da bi se nešto pročulo, teško je reći. Ali, svakako, mnogo više negoli danas. Stoga je dopušteno ići čitave decenije ispred Varona, u kojima je reputacija tragurijskih kamenoloma prešla i lokalne i regionalne, pa i iliričke okvire, da bi Trogir našao mjesta među mnogim drugim kamenolomima na području rimske ekumene. Nećemo mnogo pogriješiti ako početke kamenarstva smjestimo negdje oko sredine 3. stoljeća prije Kr. U tom slučaju, za početke kamenarstva, ovdje i na Braču, moramo zahvaliti poduzetnosti grčkog poslovnog svijeta, koji će tek u 1. st. prije Kr. potisnuti rimski poslovni svijet²⁶. Pridjevom *notum* Plinije se koristi kada govori o davnim događajima i prilikama. Njemu je, npr., »glasovit« otočić Sason u Jonskome moru, zbog poznatog uporišta gusara (*insula... statione piratica nota*)²⁷. A ta piraterija i uloga Sasana u njoj davna su prošlost. Drevna je postanka i podatak da je otok Brač hvaljen zbog svojih kozlića (*capris laudata Brattia*)²⁸. Na daleku prošlost upućuje i zao glas Ilira, posebno Histra i Liburna, koji su, po Liviju, bili *latrociniis maritimis infames*. I ovo moramo smjestiti u dublju prošlost, prije onih vremena kad je grčka kolonizacija istočne jadranske obale urodila i sigurnošću pomorske plovidbe duž istočne jadranske obale. Ovako promatrajući prilike i zbivanja u Manijskom zaljevu, koji je, ponavljamo, bio pod kontrolom Isejaca i grečteta uopće na tom prostoru, moramo u isejskoj povijesti izdvojiti jedan vrlo značajan period, malo širi razmak u kojem je Isa sagradila svoju političko-ekonomsku dominaciju, jednom planiranom ekspanzijom, izazvanom vanjskim, a još više unutrašnjim zbivanjima u samoj isejskoj državi. U tom periodu, koji zaprema dobar dio sredine trećeg stoljeća, Isa zakoračuje čvrsto na susjedno kopno, s faktorijama u Traguriju i Epetiju, te s osnivanjem agrarne kolonije u Lumbardi na Korčuli²⁹. Nema sumnje da je isejski polis, od osnutka dalje, proživljavao sve one stadije razvitka što su ih doživljavale i starije kolonije, osnovane u 6. ili početkom 5. st. Osnivanje agrarne kolonije, s doseljenicima — isejskim građanima, među kojima je bilo, kako pokazuju sačuvani fragmenti lumbardske psefizume, heleniziranih domorodaca, Isa je riješila problem svoje stenohorije. Toj pojavi pauperizacije i bezzemljaša, ni ovdje, ne možemo tražiti razloga u pomanjkanju obradivog zemljišta, već u raslojavanju i stvaranju domaće isejske zemljoposjedničke aristokracije, koja je uništila male posjede sitnih zemljoradnika, s »latifundijama« u kojima je dominirala robovska radna snaga, u veleposjedima kojima inokosan

²⁶ Usp. M. Suić, *Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII 1966—1973., str. 181 d.

²⁷ Plin. N. H. III 152.

²⁸ Plin. N. H. sp. mj.

²⁹ Liv. X 2.

seljak nije mogao konkurirati. Da se radi, uglavnom, o gradskoj sirotinji pokazuje činjenica da su kolonisti iz Ise u ageru nove kolonije dobili tek skromnih tri pletra po domaćinstvu. Nema sumnje da su, i ovdje, gornji slojevi, koji su se bogatili trgovinom i obrtom, svoje prihode ulagali u stjecanje obradivog zemljišta, jer je zemljoposjednička renta, i ovdje, bila najveća i najsigurnija. U global prihoda valja uračunati i rentu Komiže, ime koje, za razliku od P. Skoka³⁰, izvodimo od sintagme *kōme Isseía* («Viško selo») koje stoji u opoziciji imenu grada Visa (*pólis Isseía*). Odabir Lumbarde na o. Korčuli nadoknađuje gubitak (utrnucé? rušenje?) knidske kolonije, u čemu je aktivnu ulogu imala viška kolonija. Likvidacijom korčulanske kolonije, bio je potisnut njen promet s Neretvom i s emporijem na toj rijeci koji je ondje od 6. st. p. n. e. imao najaktivniji tranzit u prometu grčkih proizvoda, kako pokazuju arheološki ostaci otkriveni u zaleđu. Epicentar grčke ekspanzije upravo tu, negdje pod kraj 3. stoljeća, postaje Isa, vidici isejskih Grka šire se prema susjednom kopnu, pri čemu emponij (*epínein* kako ga zove Strabon) uz ušće rijeke Šalona, dobiva posebno značenje upravo u razmjeni dobara s autohtonim zajednicama, vjerojatno još u vrijeme kad Delmati nisu bili doprli do obale³¹. Padom Korkire bila je devalvirana i uloga naronitanskog emporija, koji je bez sumnje bio registriran u djelima jonških logografa iz 6. st. U sklopu ove ekspanzije treba promatrati i osnivanje isejskih faktorija u Traguriju i Epetiju. To nisu bili centri agrarnog karaktera, a bili su dijelovi isejske političke i ekonomske zajednice. Istina je da prve vijesti o tim isejskim tečevinama imamo tek sredinom 2. st. p. n. e. kad su ih Delmati pokušali osvojiti³². No to ne znači da Isa nije tu bila prisutna mnogo prije, da u vrijeme delmatskih ekspedicija to nisu bili već razvijeni gradski centri. Svaka jedinica koju je osnovao grčki *koinón* iz Ise, kao dio isejske politeje, imao je svoju ulogu u strateškom, ekonomskom i u svakom drugom pogledu. To vrijedi i za Tragurij. Njegova izgradnja bila je pretežno motivirana vađenjem i trgovinom kvalitetnog kamena, provedena nakon kamenoloma na Braču, s demografskom slikom koja upućuje na grčko-ilirsku simbiozu³³. Epitet *marmore notum* Trogir je stekao mnogo prije nego što je zajedno s maticom Isom došao pod rimsku vlast. Nesumnjivo je rimski poslovni svijet prihvatio ovu proizvodnju i dalje je razvijao, kako je trogirski kamen visoko kotirao na svjetskom tržištu. Rimski *custos* je tada zamijenio grčkog filaka (*phýlax*), a zajednica *civium Ro-*

³⁰ Skok smatra (*Slavenstvo i romanstvo I*, str. 194) da je Komiža ime stekla po imenu posjednika terena imenom *Nikomēdes*, tj. od *Nikomidia chora*, gdje je početno *Ni*. otpalo, a *-di-* prešlo u *-z-*.

³¹ O toj ekspanziji prema obali i delmatskim pritiscima na susjede usp. M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak ANUBiH IV, Centar za balkanološka ispitivanja 2., 1966, str. 27 d.

³² Usp. M. Zaninović, sp. dj. i mj.

³³ Mislim na nalaze u jednoj sondi starog dijela grada, gdje se u slojevima usporedno pojavljuju ostaci epihorskog i grčkog podrijetla. U svakom slučaju, i u Traguriju i u Epetiju moramo računati na istaknuti etnički kontinuitet, s brojnim građanima domaćeg podrijetla, kako je to bilo i u samoj matici Isi, što se vidi i iz ilirskih imena heleniziranih isejskih građana u Lumbardskoj psefizmi što ih nose vrhovi isejske zajednice.

manorum, povećanjem broja Grka isejskih građana nastanjenih u Traguriju, našla je ubrzo i druge sadržaje egzistencije u sklopu velike salonitanske kolonije. Posebno mislimo na dodatnu dedukciju kolonista kojima je car Klaudije dodijelio terene na užem području mjesta *Siculi*, o čemu svjedoče ostaci rimske centurijacije oko Trogira.

I na kraju još nekoliko opservacija. Prihvaćajući misao da je isejski polis u svom političko-ekonomskom razvitku prošao niz faza, od prvobitne baze Dionizija Starijeg, po sustavu slične kleruhijama, preko izrastanja naseobine koja postupno stječe sve attribute kolonije, s orijentacijom na nove privredne grane, stvaranjem vlastite teritorijalne zajednice, svog helenističkog *koinona*, na otocima i na susjednom kopnu, zaštićen rimskim kišobranom, kao prijatelj i saveznik rimskog naroda, do opadanja uslijed konkurencije rimskih elemenata. Prateći taj razvitak, koliko to dopuštaju skromni izvori, možemo pretpostaviti da je u onim periodima društvenih turbulencija bilo i pojava tiranide, naravno jednog novog, helenističkog tipa. Nikako ne mislimo da se s ovim može povezati pojava onog Jonija iz Ise, podrijetlom Ilira, koji je vladao ovim krajevima, kako donosi Teopomp i drugi autori. Historicitet tog vladara zastupa D. Rendić-Miočević³⁴, koji uz to donosi niz veoma uvjerljivih zaključaka. Možda je ipak suviše rano datirao Jonija — vladara Ise i njezine zajednice u sredinu 4. st. p. n. e., odmah nakon što se Isa osamostalila, kad je umro njezin osnivač Dionizije Stariji. Za rast Ise i njezine domene na srednjem Jadranu moramo rezervirati malo duže termine. Vjerojatno je isejskom ekspanzijom bila likvidirana stara knidska kolonija na Korčuli, Manijski je zaljev sada obuhvatio čitav srednjojadranski bazen — od Korčule do Tragurija, a ulogu je starog emporija uz rijeku Naron preuzeo onaj *epineion* uz ušće rijeke Salona. Ovaj postupni proboj okvira prvobitne Ise i zaposjedanje novih tečevina, nesumnjivo je bio uzročno povezan s društvenim turbulencijama u isejskoj politeji. U takvim prilikama pojavljuju se tiranide — »silnici«, kako kaže naš Š. Ljubić. Vjerojatno »lijeve« (gradska sirotinja, bezzemljaši, nadničari, uz nosioce tercijarnih djelatnosti, poput trgovine, obrta i novčarstva, koje s helenizmom doživljavaju snažan zamah), a ne s »desne« strane (konzervativna zemljoposjednička aristokracija). Dakako, ne mislimo da je Jonijeva tiranida upravo jedina: mogla je biti i jedna od više njih, do sredine 3. st. p. n. e., kad se Isa sa svojom domenom stabilizirala kao dio helenističkog svijeta na mediteranskim obalama. U ovo vrijeme, neke su kolonije postale kraljevi-

³⁴ Usp. D. Rendić-Miočević, *Adriatica praehistorica et antiqua*, (Ioni-os »to genos Illyrios« i novci grčko-ilirskih kovnica) Zagreb 192. str. ? i d. Držimo da valja prihvatiti zaključke autora, da podatak ne potječe iz mitskih rekonstrukcija, već da se radi o podatku iz historijskih vremena, koji je istovremen s Jonijevim vladanjem na području isejskog *koinona*. To nije bio usamljen slučaj u helenističkom svijetu. Isti autor je, smatramo, na dobrom putu u svojim tezama o mjestu, osnutku i imenu grčke (Knidske) naseobine na Korčuli. Ovdje bih samo upozorio na jednu svježju publikaciju, iz pera Atilija Mastrocinquea, s naslovom *Da Cnido a Corcyra Melaina*, Trento 1988., s impozantnim aparatom, unatoč kojega dolazi, ipak, do skromnih zaključaka (zapravo pretpostavki) o mjestu, vremenu, imenu i sl. Knidske kolonije, pomičući je od VI do IV st. prije Kr.

ne, što na našem području susrećemo u Faru s osobom kralja Baleja, kad je Far bio član grčko-isejske konfederacije, zajedno s Epetijem i Tragurijem na kopnu.

TRAGVRIVM MARMORE NOTVM

Zusammenfassung

Plinius' Zitat über den guten Ruf des Marmors aus Tragurium kann wohl einer viel älteren Quelle zuschreiben, vor allem denke ich hier an Varon. Vielleicht war auch die Ausbeutung des Steins hoher Qualität eines der Motive wegen dessen die Issäer in Tragurium ihre Faktorei organisierten, welche zusammen mit Stobreč (Epetion) Mitglied des issäischen Koinon war. Das weist auf die frühere Gründung dieser Faktorei hin. Noch älter ist jedoch die Marmorgewinnung auf der Insel Brač, in Skrip und anderswo. Man kann sich schwer vorstellen, dass die Issäer, Kinder der Syrakuser Muttersiedlung, ihre Tätigkeiten, die an die zahlreichen Steinbrüche (latomiae) ihrer Mutterstadt gebunden waren, nicht hierher übersiedelt hätten. In Syrakus arbeiteten auch gefangene Athener, nach der Niederlage, die sie in der Expedition nach Sizilien im Jahre 413 erlitten hatten. Es besteht eine konkrete und ganz reale Möglichkeit, dass in den Steinbrüchen auf der Insel Brač Illyrer beschäftigt waren, die nach der Seeschlacht bei Pharos im Jahre 485 in Gefangenschaft gerieten. Ein noch grösseres Interesse an den Steinbrüchen hatten die Paraner, die nach Pharos übersiedelt waren und in ihrer Heimat eine gut entwickelte Steinverarbeitung hatten. Im Handel mit dem Marmor aus Paroserlebten sie weltweite Reputation und haben zweifellos auch zur Behauptung des Marmors von Brač und Tragurium auf den Weltmärkten beigetragen. Der Anwesenheit griechischer Steinbrüche auf Brač, in welchen Sklaven arbeiteten, muss man auch die Megalithmauern in sehr archaischer Manier (*»manicra«*, wie G. Lugli sagt) zuschreiben, welche dem klassischen *opus quadratum* vorausgehen. Diese Mauern dienten sicherlich als Zuflucht und Aufenthalt für die kleine Garnison, die Wächter (*custodes, phylakes*) und die Arbeitskräfte und Betriebe (griechisch *phourion*).

Mit den Steinbrüchen muss man auch die Namen der Orte »Seget« (Oberes und Unteres) in Verbindung bringen, in der Bedeutung »behauen«, »schneiden«, »brechen«, als Deverb von *seco, secare, secui*.